

Південноукраїнське козацтво останньої чверті XVIII – XIX століття в творчому доробку Я. Новицького

Звістка про знайдення А. Скальковським під час його подорожі півднем краєм здавалося би назавжди втраченого Архіву Коша Війська Запорозького Низового викликала захоплення і разом з тим жагуче бажання познайомитись із січовими документами у багатьох дослідників запорозької старовини. Мріяв про це й нащадок старовинного козацького роду Новицьких — Яків Павлович Новицький. На той час він вже зарекомендував себе як добрий “знавець запорозької і взагалі катеринославської спадщини”¹, видавши значну частку зібраного ним фольклорного матеріалу та наукових розвідок із козацької тематики. Така нагода випала Я.П. Новицькому в 1886 році, коли А. Скальковський дозволив дослідникові Запорожжя попрацювати з матеріалами Архіву Коша Війська Запорозького Низового. Протягом 1886 – 1898 років Яків Павлович вивчав джерела Січового архіву і скористався 62 документами, які знайшли своє відображення в “Матеріалах для історії запорозьких казаків (Из Сечевого архива за 1770 – 1771 год)”². Завдяки А. Скальковському Я. Новицький отримав можливість познайомитись і з копією рукопису опису міст і територій колишніх Запорозьких Вольностей, знайденою в 1830 році в катеринославських архівах. Рукописні матеріали з власного архіву А. Скальковського сприяли появі наступної праці дослідника Запорозького краю “Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии 1775 – 1788 гг. Архивные источники”³. Якщо перша розвідка Я. Новицького торкалася сторін січового життя козаків напередодні зруйнування козацької вольниці на Дніпрі, то в другій містяться доволі цінні відомості стосовно заселення південного краю, економічного стану населення частини колишніх Запорозьких Вольностей, які дозволяють зрозуміти історичні передумови та пояснити соціально-економічні причини появи нових козацьких формувань українського Півдня в останній чверті XVIII століття.

Глибоким дослідженням із використанням архівних та усних джерел став доробок Я.П. Новицького “История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникно-

венія крепостей Днепровской линии”⁴. В “Передмові” до своєї праці дослідник указав, що перші три глави написані за “ніде ще не надрукованими документами Запорозького січового архіву”, люб’язно наданими А. Скальковським⁵. Наступні шість глав були упорядковані за матеріалами Олександрівських архівів (Покровського собору, Предводителя дворянства, Миської управи та Повітового казначейства). Автор дослідження особливо наголошував, що окремі документи настільки цікаві й змістовні, і на його погляд, буде доречним “привести їх оригіналом” та доповнити місцевими переказами, спогадами “глибоких старців”, записаними ним в 1870 – 1880-х роках⁵. Яка саме кількість документальних джерел була використана Я. Новицьким у ході написання історії м. Олександрівська, важко сказати, позаяк посилання оформлені тільки на архіви, а не на конкретні справи. Проте надрукованих витягів (іноді у вигляді декількох речень) із документальних та наративних джерел нараховується 37, із яких у контексті дослідження козацьких формувань постсічового періоду значний інтерес складають: витяги зі справ Покровського собору та Олександрійського предводителя дворянства про намагання селян навколишніх до військових земель сіл приєднатися до азовських козаків із записом до козацького стану⁵; список прізвищ запорозьких, чорноморських та катеринославських козаків — засновників Олександрівська; коротенькі витяги зі справ про виконання церковних обов’язків у повіті престарілими козаками; витяги з розписів Олександрівська за 1792 – 1797 роки про перебування в місті катеринославських козаків та виборних отаманів, що управляли ними⁵. Заслужують на увагу й додатки до розвідки, де також вміщені документи різної видової належності з інформацією про перебування колишніх запорожців уже в складі козацьких формувань постсічового періоду⁵.

Знайомство Я. Новицького з наданими А. Скальковським матеріалами, спонукали до нових пошуків. Протягом 1889 – 1910 років дослідник здійснив у періодичних та наукових виданнях 18 публікацій різноманітних документів та заміток, які дозволяють простежити долі запорозьких, чорноморських, катеринославських козаків; дослідити родоводи козацької старшини постсічового періоду, пояснити причини поновлення козацьких військових з’єднань південноукраїнського регіону в останній чверті XVIII – XIX століття. Значення цих публікацій вкрай важливе, бо до сьогодні не дійшла більшість першоджерел, якими користувався Я. Но-

вицький. До того ж переважна частка оприлюднених Я. Новицьким документів була взята не з власних зібрань А. Скальковського чи інших дослідників, а з місцевих архівів. Використання матеріалів повітових архівних установ Катеринославської губернії для наукової праці було високо оцінене як сучасниками, так і нащадками. Свого часу Я. Новицького називали та продовжують вважати чи не єдиним дослідником історичної території Запорожжя з її славними козацькими традиціями.

Розглядаючи документальний матеріал основою своїх студій, Я. Новицький разом із тим великого значення надавав усним джерелам. Збір фольклорно-етнографічного матеріалу для дослідника був таким же важливим як історичного. Тому й обійшов він усі куточки історичної території Запорозької Січі, зафіксувавши унікальні зразки усної народної творчості. Дослідник намагався визначити співвідношення між наративом і документальним матеріалом, перевірити записані ним зразки усних переказів із документальними джерелами. Поєднання рукописного матеріалу з усними джерелами дозволяло Я. Новицькому відтворювати неповторні сторінки повсякденного життя мешканців колишніх Запорозьких Вольностей. Опрацьовані дослідником Запорозького краю матеріали місцевих архівів та записані ним усні перекази старожилів, свідків пам'ятних подій стали основою ряду історичних і статистичних праць. Поміж таких розвідок звертає на себе увагу праця дослідника «С берегов Дняпра (Очерки Запорожжя). Путевые записки и исследования» В своєму дослідженні Я. Новицький не тільки зафіксував розповіді 70-річного діда Миколи Білого — внука «війська Чорноморського полкового осавула» Федора Білого, а й наводить витяги з документальних джерел, які зберігалися в родині Білих не одне покоління й були зафіксовані в справі про родовід Білих, що відклася в Архіві предводителя дворянства Олександрійського повіту. Серед наведених документів увагу привертають: а) паспорт полкового осавула Ф. Білого за підписом військового судді Антона Головатого, виданий на термін з 9 жовтня 1792 по 30 травня 1793 року для поїздки в с. Губиниху Новомосковського повіту Катеринославської губернії з метою перевезення сім'ї та майна на місце нового поселення війська в Чорноморії; б) посімейний список Федора Білого з фіксацією всіх членів родини; в) патент Військової колегії про надання полковому осавулові армійського чину поручика; г) похвальний лист від 30 квітня 1794 року з визнанням «від-

мінних подвигів та хоробрості”, виявлених Ф. Білим під час штурму Ізмаїла в 1790 році, підписаний О. Суворовим⁶.

Серед значної кількості фольклорного матеріалу, зібраного Я. Новицьким, яскраво виділяються й усні перекази про козацькі військові формування останній чверті XVIII – XIX століття, мешканців козацьких військових земель, нащадків славних козацьких родів⁶. Оскільки дослідник цілеспрямовано фіксував оригінальні й разом із тим маловідомі чи невідомі місцеві зразки фольклору, пов’язані з історією населення колишніх Запорозьких Вольностей, то записані, й згодом опубліковані усні джерела переважно торкаються саме сторін життя чорноморських, катеринославських та азовських козаків. Поміж зафіксованих Я. Новицьким усних переказів чітко виділяються декілька груп джерел, пов’язаних із соціальним походженням оповідачів. Якщо спогади належать колишнім козаками чи офіцерам іррегулярних формувань, то їх зміст мало чим різниться від офіційно зафіксованої історії козацьких з’єднань. Такими є перекази 86-річного полкового осавула Азовського козацького війська Андрія Івановича Матвієнка, зафіксовані Я. Новицьким⁷. Вони доволі сильно перекликаються з викладеною сином наказного отамана Йосипа Гладкого підполковником Василем Гладким версією історії Азовської козаччини⁸. Якщо ж спогади належать селянам навколишніх по відношенню до військових земель сіл, то в їх розповідях простежується шанобливе ставлення до козаків, робиться наголос на збереженні останніми давніх дідівських звичаїв і традицій, часто приводяться приклади супротиву, непокори офіційним властям через попрання козацьких прав та вольностей. Для цієї групи спогадів характерна міфологізація помітних дійових осіб, особливо таких, що походили з нижчих верств населення. Так, перекази 93-річного Гната Кашпира з села Хрестовки Маріупольського повіту Катеринославської губернії, записані Я. Новицьким у 1904 році, не тільки демонструють шанобливе ставлення до азовців, але й повідомляють про бунтівника Засоріна, що “багатих грабував, а бідних наділяв”⁷. Видаються дещо дивними такі свідчення, бо прізвище Засоріна фігурувало в діловій документації й зокрема в іменних списках офіцерського складу з зазначенням, що офіцер “гарної поведінки”, добре зарекомендував себе на службі на Кавказі.

У переказах колишніх запорозьких козаків простежується прагнення підтвердити свою належність до козацького стану шля-

хом приєднання до іррегулярного формування. Звертають на себе увагу спогади 88-річного Микити Джигиря з Кушугумівки Олександрійського повіту Катеринославської губернії, який переповідає про намагання колишніх запорожців, що незалежно від їхнього бажання стали селянами графа Лита, приєднати до азовських козаків⁵. Я. Новицький дуже ретельно перевіряв зафіксовані перекази, співставляв їх із документальними матеріалами. Зокрема, для того щоб перевірити спогади колишнього запорожця Я. Новицький працював із матеріалами архіву Олександрійського предводителя дворянства, де віднайшов справу за 1840 рік, у якій фіксувалися вимоги селян Кушугумівки включити їх до складу Азовського війська та факт відправлення Афанасія Грецяя до наказного отамана Азовської козаччини з метою якнайскорішого вирішення питання. Зафіксовані й оприлюднені Я. Новицьким зразки усної творчості цінні науковим коментуванням, документальною точністю, оригінальністю. Переважна більшість спогадів та переказів, оприлюднених дослідником, не була раніше зафіксована, натомість широко використовувалася сучасниками, та наступниками.

Краще познайомитись із зібраними матеріалами талановитого та самовідданого дослідника Запорозького краю допомагає і рукописний фонд Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України. Так, у фонді „Історичні матеріали” ІР НБУ значна частка документів, які торкаються сторін життя мешканців козацьких станиць та хуторів, помічені позначкою „Збірка Новицького”. Зібрані Яковом Павловичем Новицьким матеріали до історії південноукраїнських козацьких військ останньої чверті XVIII – XIX століття представлені: 1) паперами Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь; 2) справами ратуші м. Олександрівська^{9, 10, 10}; 3) документами повітових судів, у яких обвинуваченими є козаки військових формувань; 4) відомостями, підготовленими за результатами “ревізських сказок”^{12, 13}.

Папери Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь представлені переважно справами, заведеними в зв'язку з виконанням указів Катеринославської духовної консисторії стосовно військового населення козацьких формувань; будівництва й облаштування військових храмів та молитовних будинків; проведення церковних свят на землях козацьких військ¹⁴. Серед матеріалів Олександрійського духовного правління за 1830-ті роки XIX століття повнотою та інформативним навантаженням

виділяються справи, в яких роз'яснюються: розпорядження, пов'язані з освячення новозбудованих молитовних будинків на землях Азовського козацького формування; заходи, до яких слід вдатися, щоб забезпечити у щойно створених приходах порядок; обов'язки та права військових священників¹⁴.

Показовою для консисторій Півдня України є справа, заведена на прохання п'ятьох священників Азовського козацького війська, які разом із козаками-запорожцями вийшли з-за Дунаю, а згодом за незнанням установлених офіційною російською церквою порядків, попросили про відправлення їх до Преображенського монастиря, що в містечку Берладі Подільської губернії та “того, що знаходиться на землях Чорноморського козацького війська”. В ході розслідування виявилось, що до 1833 року вони обвінчали декілька незаконних шлюбів, вели (з точки зору російської офіційної церкви) спрощене богослужіння, порушували й інші норми синодального законодавства. Щире каяття священників у порушенні норм, вироблених російською церквою, їх власне прохання про відправлення до монастирів не врятувало служителів культу від покарання: священника Чернявського було віддано під суд “за обвінчання незаконних шлюбів”. Інші через похилий вік не потрапили під духовний суд, а були відправлені до монастирів під особливий нагляд тамтешніх властей. Новопризначені у військо священники також потрапили під особливий контроль представників Олександрівського духовного правління, які в свою чергу повинні були у випадку порушення церковного законодавства одразу рапортувати єпархіальному керівництву¹⁴.

Привертають до себе увагу справи з розписами козацьких станиць Олександрійського та Маріупольського повітів, а також сповідальні книги мешканців військових земель, які велися священниками приходів¹⁵. Вони є об'ємними за обсягом та інформативно навантаженими за змістом. Так, наприклад, “Розпис населення козацького селища Петровського” за 1810 – 1836 роки є щорічним повним посімейним переписом населення Петровського посаду (з 1832 року – станиці) з вказівкою віку кожного члена родини; чинів, звань, посад глави сім'ї та його синів, що живуть разом із батьком. Вказаний розпис разом із сповідальними записами на протязі 26 років фіксує щорічні кількісні та якісні зміни складу населення посаду (згодом станиці); дає чіткі уявлення про вікові та соціальні групи мешканців військових земель, відомості про смертність і на-

роджуваність у межах станиці; показує, навіть, зміну настроїв та пріоритетів козацького населення, просування офіцерів і козаків по сходінках військової кар'єри. Щороку священник церковного приходу складав і звідну відомість із вказівкою кількості осіб обох статей; висповіданих і невисповіданих членів родин (обов'язково вказувалася причина невиконання церковної треби); фіксував соціальний стан мешканців приходу; в кінці документу священник підписувався в тому, що “непрописаних дворів” немає, втікачів ніхто не переховує, розкольників, які противляться законам святої церкви, у приході не виявлено, а якщо такі проявлялися, то детально розписувалися заходи, що вживалися для викоренення криволи¹⁵. Водночас зі складанням розписних та сповідальних книг священники вели і метричні книги, де фіксували хрещених, їх рідних та названих батьків; померлих; тих, хто укладав шлюб чи розривав його. Разом із попередніми різновидами поточної документації метрики є цінним джерелом із соціальної історії не тільки окремого взятого військового населеного пункту, а й повіту та регіону в цілому.

Серед паперів Олександрівського, Павлоградського, Маріупольського духовних правлінь привертає увагу й офіційне листування про загальні церковні справи, царські маніфести, укази та вжиті згідно з ними заходи на місцях. Листи дають можливість простежити настрої населення козацьких станиць стосовно напрямків державної політики у південному краї.

Відомості про священників, які відбувають треби у козацьких церквах та молитовних будинках Азовського війська, містяться в формулярних списках духовенства Олександрівського та Маріупольського повітів.

У справах Олександрівської ратуші віднайдено матеріали, в яких відклалися джерела не тільки до історії міста, а й округи. Маємо певну кількість документів, записок, витягів із поточної документації XIX століття про козацькі населені пункти Олександрівського повіту¹⁶. Їх доповнюють статистичні відомості про кількість осіб обох статей із вказівкою соціального стану і придатних чи непридатних ділянок землі, якою мешканці Олександрівського повіту володіли чи користувалися.

Серед матеріалів, зібраних Я.П. Новицьким, зберігаються справи повітових судів про притягнення козаків іррегулярних формувань до відповідальності за карні злочини¹⁶. Звертають на себе увагу і витяги з ревізьких “сказок”, що містяться в цього ж таки

фонді. Вони суттєво доповнюють інформацію про чисельність населення в межах козацьких населених пунктів, кількість придатної і непридатної військової землі, уточнюють дані стосовно соціального та національного походження козаків, дають змогу простежити рівень розвитку козацьких господарств.

У цілому можемо констатувати, що залишений нам науково-творчий спадок Я.П. Новицького до сьогодні залишається всебічно не дослідженим і таким, який продовжує надихати дослідників до нових пошуків та відкриттів. Зібрані талановитим знавцем запорозької спадщини матеріали до історії південноукраїнської козащини постсічового періоду є тому яскравим підтвердженням. А поєднання унікальних зразків унікальні усної народної творчості з архівними матеріалами різних установ і відомств дозволило дослідникові відтворити справжній вир життя мешканців колишніх Запорозьких Вольностей у всій його повноті та неповторності.

Література та джерела

1. Ж-ко М. Я. Новицький // Дніпрові хвилі. — 1912. — № 18-19. — С.248.
2. Новицький Я. Матеріали для історії запорозьких казаків (Из Сечевого архива за 1770 – 1771 год) // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Коммисии. — Екатеринослав, 1909. — Вып. V. — С. 1–98.
3. Новицький Я. Описание границ и городов бывшей Азовской губернии, Левобережная часть нынешней Екатеринославской губернии 1775 – 1788 гг. Архивные источники // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной Коммисии. — Екатеринослав, 1904. — Вып. I. — С.61–93.
4. Новицький Я. История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии // Летопись Екатеринославской Ученой Архивной комиссии. — Вып. III. — Катеринослав, 1905. — С 1–176.
5. Новицький Я. История города Александровска Екатеринославской губернии в связи с историей возникновения крепостей Днепровской линии. 1770 – 1806 гг. // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С.50, 185, 212,210–263, 271–303.
6. Новицький Я. С берегов Дняпра (Очерки Запорозжя). Путевые записки и исследования // Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 1. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С.50,50-51, 164, 212,308-313.
7. Новицький Я. Твори в 5-ти томах. Т. 2. — Запоріжжя: ПП “АА Тандем”, 2007. — С.308-311. 312.
8. Гладкий В. Осип Михайлович Гладкий — кошевой атаман Задунайской Сечи. 1789 – 1866 // Русская старина. 1881. — № 2.
9. Інститут Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України ІР НБУ. — Ф. II, № 24886.

10. IP НБУ. – Ф. II, № 24896.
11. IP НБУ. – Ф. II, № 23836-23839.
12. IP НБУ. – Ф. II, № 24660-24662.
13. IP НБУ. – Ф. II, № 24623-24627.
14. IP НБУ. – Ф. II, № 24479-24488.
15. IP НБУ. – Ф. II, № 24489-24494.
16. IP НБУ. – Ф. II, № 215.